

BOHEMISTYKA

4/2021

Rocznik XXI – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny

MIECZYSLAW BALOWSKI

Sekretarz Redakcji

GRAŻYNA BALOWSKA

ROMAN SLIWKA

Rada Naukowa

Neil BERMEŁ (Sheffield)
Cristine BRAGONE (Pavia)
Marie ČECHOVÁ (Praga)
Žoržeta CZOŁAKOWA (Płowdiw)
Xavier GALMICHE (Paryż)
Anna GAWARECKA (Poznań)
Marie KRČMOVÁ (Brno)
Jan KOŘENSKÝ (Praga)
Lubomir MACHALA (Olomuniec)
Alena MACUROVÁ (Praga)
Margerita MLADENOWA (Sofia)
Walery MOKIJENKO (Sankt-Peterburg)
Dobrava MOLDANOVÁ (Ústí nad Labem)
Stefan NEWERKLA (Wiedeń)
Galina NIESZCZIMIENKO (Moskwa)
Robert PORTER (Glasgow)
Danuta RYTEL-SCHWARZ (Lipsk)
Janusz SIATKOWSKI (Warszawa)
Jiří SVOBODA (Ostrawa)
Elżbieta SZCZEPAŃSKA (Kraków)
Svatava URBANOVÁ (Ostrawa)
Józef ZAREK (Katowice)

Wydawca: Komisja Sławistyczna Polskiej Akademii Nauk,
Oddział w Poznaniu
Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydawnictwo „Pro”

Adres: ul. Aleksandra Fredry 10, 60–701 Poznań, tel. 61 829 4517

E-mail: bohemistyka@amu.edu.pl
mieczyslaw.balowski@amu.edu.pl

BOHEMISTYKA

4/2021

Rocznik XXI – ISSN 1642–9893

SPIS TREŚCI

Ivan Dorovský (18.05.1935–24.08.2021)	435
ARTYKULY I STUDIA	
Jan Vorel, <i>From Searching for Cultural Integrity to Symbolism of Temple Building and the Organic Picture of Reality</i>	437
Joanna Derdowska, <i>Wolności literatury? Wartościowanie wolności w debacie o literaturze zaangażowanej w Czechach na początku drugiej dekady XX w.</i>	458
Małgorzata Kalita, <i>Zdární zvládnutý domácí úkol z Bohumila Hrabala. Případ knihy »Mercedes-Benz. Z dopisů Hrabalovi«</i>	467
Michał Charypar, <i>Mezi prozaickým cyklem a románem. Kompoziční princip Staškových »Blouznivců našich hor«</i>	482
Zuzana Fonioková, <i>Sám za sebe, a přece fikční: »Možnosti milostného románu«</i> by Jan Némec jako autofikce	513
Jiří Novotný, <i>Kosmova kreativní nápověda?</i>	533
Kateřina Sachrová, <i>Authentic Literature in Textbooks of Czech as a Foreign Language</i>	561
Milena Hebal-Jezierska, <i>Terminologia lingwistyki korpusowej w języku czeskim, polskim i słowackim – wybrane problemy</i>	569
ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO	
Milan Hrdlička, <i>Komerčka, penzijko</i>	589
RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY	
Grażyna Balowska, <i>Badania stylistyczne inspirowane dorobkiem naukowym Profesora Jany Hoffmannovej</i>	592
Roman Sliwka, <i>Od praktyki ku teorii</i>	595
KRONIKA	
Jan Malura, <i>Jiří Svoboda devadesátiletý</i>	601
Iva Málková, <i>Hrst postřehů. Prof. PhDr. Svatava Urbanová, CSc.</i>	602
Mieczysław Balowski, <i>Passjonatka frazeologii słowiańskiej – doc. PhDr. Eva Mrhačová, CSc.</i>	604
Jiří Byčkov, <i>Výuka bohemistiky na Filologické fakultě Lodžské univerzity opětovně zahájena</i>	606
Informacja o Autorach	609

CONTENTS

Ivan Dorovský (18.05.1935–24.08.2021)	435
ARTICLES & RESEARCHES	
Jan Vorel, <i>From Searching for Cultural Integrity to Symbolism of Temple Building and the Organic Picture of Reality</i>	437
Joanna Derdowska, <i>Literature Freedom? Valuing Freedom in the Debate on Engaged Literature in the Czech Republic at the Beginning of the Second Decade of the 20th Century.</i>	458
Małgorzata Kalita, <i>Well Learned Lesson on Bohumil Hrabal. The Case of Paweł Huelle's Novel »Mercedes Benz«</i>	467
Michał Charypar, <i>Between a Prosaic Cycle and a Novel: The Composition Principle in Antal Stašek's »Blouznivců našich hor«</i>	482
Zuzana Fonioková, <i>For himself, and yet Fictional: »Možnosti milostného románu«</i> by Jan Némec as an Autofiction	513
Jiří Novotný, <i>Kosma's Creative Help?</i>	533
Kateřina Sachrová, <i>Authentic Literature in Textbooks of Czech as a Foreign Language</i>	561
Milena Hebal-Jezierska, <i>Corpus Linguistics Terms in Czech, Slovak and Polish Language – the Chosen Problems</i>	569
FROM THE PHENOMENON OF MODERN CZECH LANGUAGE	
Milan Hrdlička, <i>Komerčka, penzijko</i>	589
BOOK REVIEWS & DISCUSSIONS	
Grażyna Balowska, <i>Stylistic Research inspired by the Scientific Achievements of Professor Jana Hoffmannova</i>	592
Roman Sliwka, <i>From Practice to Theory</i>	595
CHRONICLE	
Jan Malura, <i>Jiří Svoboda 90 years old</i>	601
Iva Málková, <i>A Handful of Observations. Prof. PhDr. Svatava Urbanová, CSc.</i>	602
Mieczysław Balowski, <i>Passionate about Slavic Phraseology – doc. PhDr. Eva Mrhačová, CSc.</i>	604
Jiří Byčkov, <i>The Teaching of Czech Studies at the Faculty of Philology of the University of Łódź has resumed</i>	606
About the Authors	609

Kosmova kreativní nápověda?

Keywords: Czech literature, hagiography, historiography, early middle ages, Ludmila, Kosmas, Mělník, Pšov

Klíčová slova: Česká literatura, hagiografie, historiografie, raný středověk, Ludmila, Kosmas, Mělník, Pšov

Abstract

The first book of Kosma's Chronicle of Bohemia shows a significant anomaly. Kosmas violated the continuous chronological composition of the first book and, describing the beginnings of the Christianization of Bohemia in the second half of the 9th century, inserted an extensive episode between the dates of Prince Bořivoj I and his wife Ludmila about the death of the lucky prince Vlastislav. It is possible that the oldest Czech chronicler indirectly – but consciously – drew attention to the true origin of Princess and later saint Ludmila, about whom there are still disputes.

První kniha Kosmovy Kroniky Čechů vykazuje výraznou anomálii. Kosmas porušil kontinuální chronologickou kompozici první knihy a při líčení počátků christianizace Čech ve 2. polovině 9. století vložil mezi data knížete Bořivoje I. a jeho ženy Ludmily rozsáhlou epizodu o smrti luckého knížete Vlastislava. Je možné, že nejstarší český kronikář nepřímou – ale vědomě – upozornil na pravý původ kněžny a pozdější svěťce Ludmily, o kterém se dodnes vedou spory.

Prolog

Autor nejstarší české kroniky převyprávěl příběhy Čechů od předhistorických mýtů (nejstarší české pověsti) po historické události počátku 12. století. Poměrně pregnančně dodržoval obvyklé kompoziční schéma; v chronologickém sledu událostí jednotlivých knih *Kroniky Čechů* zaznamenal předhistorické a historické děje obyvatel českého knížectví. Postupoval promyšleně od nejstarších dob k prv-

ním dekadám 12. věku (do roku 1125), které odpovídaly závěrečnému období jeho života osobního, profesního i autorského – „literárního“. Chronologická kompozice kroniky však vykazuje hned v první knize zajímavou, výraznou a nestandardní anomálii. V celém díle sice najdeme několik drobných kompozičních odchylek, ale ty nepůsobí dojemem autorského záměru.

Jinak je tomu právě v úvodní knize Kosmova díla, kde narážíme na zvláštní – avšak dodnes prakticky opomíjenou – „kompoziční aluzi“.¹ Kronikář vstoupil do českých dějin vyprávěním o příchodu kmene vedeného praotcem, pokračoval drobnou epizodou soudce Kroka, aby po charakteristice jeho dcer plynule přešel k přemyslovské dynastické pověsti. Po ní je do první knihy zakomponována divčí válka, která měla být obdobím konce ženské rovnoprávnosti či dominance – v našem závěru příběhu čteme, že se během pohanských slavností muži zmocnili přítomných žen a podmanili si je. Kosmas následně vyjmenoval známou řadu pohanských knížat vládnoucích po Přemyslu Otáčci, která končí Hostivitem a jeho potomkem Bořivojem, prvním historickým knížetem, křesťanem a podle *Kristiánovy legendy* budovatelem nejstarších kostelů v zemi i nové metropole Prahy (Ludvíkovský 1978, s. 18–27).

Logicky bychom dále očekávali kronikářův přirozený chronologický postup a představení prvních historických generací vládnoucích Přemyslovců, které budovaly kontury raně středověkého českého státu na přelomu 9. a 10. století – Svytlahem I., Vratislavem I. (Bořivojovi synové) a Václavem (Bořivojův vnuk). Kosmas ale zvolil neobvyklý kompoziční přístup a vydal se jiným směrem. Po lakonické zmínce o Bořivojově moravském křtu oznámil nestandardní retrospektivu:

Nec superfluum esse iudicavimus, quod referente fama audivimus, huic operi nostro hoc in loco summatis literarum apicibus inserere bellum, quodque olim antea

¹ Záměrně používáme pojem „kompoziční aluze“, protože uvažujeme o zřetelném a promyšleném autorském záměru, jehož cílem mohlo být upozornění na důležitou historickou souvislost – vazbu rodinného původu první české historické kněžny a svěťce Ludmily na oblast středního Pooohří, patrně ovládanou ještě v 9. století tř. Lučany.

retro dierum tempore ducis Neclan in campo, qui dicitur Turzko, consertum est inter Boemos et Luczanos, qui nunc a modernis ab urbe Satc vocitantur Satcenses (Bretholz 1923, s. 22–23⁵).

[Nepokládali jsme však za zbytečné do tohoto našeho díla na tomto místě vložit stručné vyličení toho, čeho jsme se z pověsti doslechli o bitvě svedené dávno před tím za času knížete Neklana na poli zvané Tursko, mezi Čechy a Lučany, jimž v dnešní době podle hradu Žatce říkáme Žatčané.]

Po této „vysvětlivce“ následuje rozsáhlá pasáž textu, která se vrací do doby vlády pohanského knížete Neklana³ a líčí průběh tzv. lucké války. Na této skutečnosti by nebylo nic výjimečného, kdyby se autor znovu nevrátil po ukončení líčení lucké války k Bořivojovu křtu – v souvislosti s koncem vlády moravského krále Svatopluka – a v další kapitole neuvedl analistický zápis⁴ týkající se původu Bořivojovy ženy Ludmily:

Bořivoy autem genuit duos filios Spitigneum et Wratizlaum, ex ea, quae fuit filia Zlaviboris, comitis de castello Psov, nomine Ludmila (Bretholz 1923, s. 34⁵).

Kronikář se tedy věnoval po rozsáhlém líčení průběhu lucké války, kterou s jistou mírou rozpaků můžeme považovat za meziregionální konflikt vládců středních Čech a části Poohří někdy v polovině 9. sto-

² Při popisu tzv. Lúky – úrodné oblasti ovládané Lučany – Kosmas následně vysvětluje, jak se v raném středověku přenášelo označení regionu na obyvatele v něm usedlé (srov. Kosmas 1975, s. 26). Překlady latinských textů: Karel Hrdina (Kosmas); Jaroslav Ludvíkovský (Kristián, Diffundente); Bohumil Ryba (Fuit), Václav Vladivoj Tomek (AGO). Překlad staroslověnského textu: Emilie Bláhová a Václav Konzal (Prolog).

³ Mělo by se tedy jednat nejpozději o polovinu 9. století. Kosmas uvedl, že po Neklánově odstoupení vládl Hostivit, Bořivojův otec. Bořivoj I. se narodil podle určitých hypotéz v padesátých letech 9. věku (srov. Třešník 1997, s. 195).

⁴ S nejvyšší pravděpodobností se jedná o lakonické zaznamenání Ludmila původu čerpané ze starých domácích analů, s uvedením jména a sociálního statusu Ludmila otece i toponyma hrádku (*castellum*), na kterém měl její otec – předák (*comes*) Slavibor – sídlit.

⁵ „Bořivoj zplodil dva syny, Spytihněva a Vratislava, z té, která byla dcerou Slavibora, předáka z hrádku Pšova, jménem Ludmily“ (Kosmas 1975, s. 34).

letí, opět Bořivojovi a jeho ženě Ludmile. Proč? Z jakého důvodu rozdělil právě luckou válkou jinak logicky navazující zprávy o nástupu Bořivoje I., jeho křtu, sňatku a narození potomků – nástupců na knížecím stolci?

Domníváme se, že byla jednou z příčin včlenění rozsáhlé retrospektivní epizody, *Písní o Vlastislavově tragickém konci* (Karbusický 1995, s. 101–157),⁶ mezi Bořivojova data právě informace o původu kněžny Ludmily, kterou Kosmas nemohl, nebo nechtěl uvést s náležitým vysvětlením. Buď se ještě v jeho době nemohlo – například z politických důvodů souvisejících s dávnou genocidou⁷ nobility v Poohří – hovořit a psát, nebo si nebyl lokací starobylého Pšova zcela jist a jen naznačoval... Příčin může být celá řada.

Opakování informace o Bořivojově konverzi má sice logiku, protože od druhého uvedení motivu s datem křtu (byť chybného) Kosmas nadále poctivě sledoval chronologickou linku známou mu především z domácích analů i ze zahraničních pramenů, kterou dále literárně i faktograficky obohacoval. Nevysvětluje to ale skutečnost, proč komponoval právě luckou válku bezprostředně za poprvé uváděný motiv Bořivojova křtu, když se podle něj měly válečné události odehrát „dávno před tím“ – tedy dávno před Bořivojovým odjezdem na Moravu (Kosmas 1975, s. 26).

Domovy

Jde nám tedy o Ludmilin původ; v rámci hypotézy, zda nám ne-

naznačil poměrně dobře informovaný Kosmas něco navíc, něco,

⁶ Karbusického posřfely jsou nesmírně zajímavé, přestože se s některými jeho názory neztotožňujeme (především s datací luckého konfliktu do 10. století a s názorem, že si Kosmas se zařazením lucké epizody kompozičně nevěděl rady), je třeba jim věnovat pozornost.

⁷ Kosmas uvedl nejen smrt luckého knížete Vlastislava, plnění jeho země, boření hradů, ale i vraždu Vlastislava malého synka. Zmínil také koncentraci rozprahlého luckého obyvatelstva do nížinného „nového hradu“ Drahův u Postoloprť (existující lokalita), který byl patrně vítězi dobře kontrolovatelný.

o čem sice můžeme živě diskutovat, ale co je možné za vydatné pomoci archeologie a toponomastiky částečně rekonstruovat.

V případě Ludmily se jedná o první historicky doloženou českou kněžnu, manželku knížete Bořivoje I., později korunovanou atributem svatosti, jejíž původ je dodnes zahalen rouškou tajemství. Mezi českou laickou i odbornou veřejností převládá přesvědčení, že pocházela ze středočeského Mělníka, hradště a pozdějšího městského centra vypínajícího se v dominantní poloze nad soutokem Labe s Vltavou. Mělnický původ české kněžny a svěřice je silně zakořeněn v české tradici, přestože neexistují nezvratné důkazy pro takové tvrzení. K tomu všemu se v minulém století mezi českými badateli poměrně intenzivně diskutovalo (a diskutuje dodnes) možný Ludmilin zahraniční původ, nejčastěji uváděný do souvislosti s oblastí obývanou Lužickými Srby (srov. Profantová 2020, s. 57; Tomášek 2020, s. 75–87).

Zahraniční původ kněžny je pro mnohé jistě lákavý, neboť tím začleňuje politickou realitu středních Čech 2. poloviny 9. století do určitého nadregionálního⁸ kontextu, ale je třeba zdůraznit, že pro zahraniční variantu neexistují prakticky žádné relevantní důkazy. Celá konstrukce je založena na ojedinělé pozdní informaci hagiografického pramene⁹ a opatřena dalšími málo věrohodnými argumenty.¹⁰

Zkoumáme-li totiž veškeré dostupné literární prameny, docházíme k přesvědčení, že je zahraniční původ takřka vyloučen a oproti tomu ten domácí postaven na sice rozsáhlejších, avšak poměrně vratkých

základech. Pro získání základního přehledu níže uvedeme¹¹ dostupné pramenné podklady, abychom si uvědomili, o co se opírají dosavadní argumenty a na čem budou konstruovány nové pohledy, které si dovolujeme prostřednictvím studie předložit k širší odborné diskusi:

- Legenda Fuit – 10. století (Chaloupecký 1939, s. 467; 1942, s. 60): *Fuit in provincia Boemorum quidam comes, nomine Borivoy, pagano adhuc vivens more, et accepit uxorem de alia provincia, filiam Zlavvyboris comitis, nomine Ludmillam...* [Byl v zemi české jeden kníže, jménem Bořivoj, žijící i tehdy ještě v obyčejných pohanských, a vzal si za manželku z jiné země dceru knížete Slavibora, jménem Ludmilu.];
- Kristiánova legenda – 10. století (Ludvíkovský 1978, s. 24, 25): *Habit eciam et uxorem nomine Liudmilam, filiam Slaviboris comitis ex provincia Sclavorum, que Psou antiquitus nuncupabatur, nunc a modernis ex civitate noviter constructa Mielnik vocitatur.* [Měl také manželku jménem Ludmilu, dceru knížete Slavibora, z kraje slovanského, který se dříve jmenoval Pšov a který dnešní lidé nazývají nyní podle nově vystavěného hradu Mělnickem.];
- Kosmova Kronika Čechů – 1125 (Bretholz 1923, s. 34; Kosmas 1975, s. 34): *Borivoy autem genuit duos filios Zpitiigneum et Wratizlaum ex ea, que fuit filia Zlavvboris, comitis de castello Psov, nomine Ludmila.* [Bořivoj zplodil dva syny, Spytihněva a Vratislava, z té, která byla dcerou Slavibora, předáka z hrádku Pšova, jménem Ludmily.];
- Analý hradíšsko-opatovické (dále jen AGO) – před 1150 (Emler 1874, s. 387): *Borivoi vero dux iam tocies nominatus duos genuit filios, Zpitiigneum et Wratizlaum, de Ludmila, Zlavvboris comitis filia, de castello Psov nomine orta.* [Bořivoj kníže však již tolikrát jmenovaný zplodil dva syny, Spytihněva a Vratislava, s Ludmilou, dcerou hraběte Slavibora, narozenou na hradě jménem Pšov.];

¹¹ Jednotlivé textové sekvence jsou opatřeny českým ekvivalentem a doplněny uvedením hagiografického či historiografického zdroje s přibližným datem jeho vzniku. Datace je třeba považovat v řadě případů za hypotetické, přestože vycházíme z akceptovatelných konstrukcí historické i literární vědy.

- Prolog o sv. Ludmile – 12./13. století – překlad ze staroslověštiny (Bláhová 1976, s. 273): *Blahoslavená Ludmila byla ze země srbské, knížete srbského dcera;*
- Legenda Diffundente – 13. století (Chaloupecký 1939, s. 489; 1942, s. 99): *Hic dum excellentissime forme et egregie inventutis flore nitesceret, accepit uxorem, nomine Ludmillam, filiam scilicet comitis nomine Slawibory, de provincia Melnicensi, que cum esset iuvenula, ydolias ymolabat.* [Ten skvěje se květem vynikající krásy a mladistvé síly, pojal manželku jménem Ludmilu, dceru knížete jménem Slawibora, ze země mělnické,¹² jež jako mladá dívka obětovala modlám.];
- Dalimil – 14. století (Daňhelka 1988, s. 328, 333–334):

Ta jest byla žena Bořivojova
a hrabinka ze Pšova.
Jemuž tehdy Pšov diechu,
témuž pak Mělník vzděchu.
Neb před Mělníkem hrad bieše,
ten sobě jmě Pšov jmějješe.
A pod městem potůček teče,
Ten sobě Pšovka řeče.

Prostudujeme-li pozorně nejstarší písemné zmínky o Ludmilině původu, je zřejmé, že oscilují mezi zemí (*provincia*) a hrádkem (*castellum*) – přičemž Kristián kontaminuje zemi s názvem hrádku. Kristiánovu vysvětlivku spojující dávný Pšov s Mělníkem však musíme považovat za pozdní doplněk; prakticky shodná textová interpolace se totiž objevuje v jednom z pozdních rukopisů Kosmovy *Kroniky Če-*

szniku. Datace je třeba považovat v řadě případů za hypotetické, přestože vycházíme z akceptovatelných konstrukcí historické i literární vědy.

¹² Opravujeme ediční variantu na *provincia Melnicensi* (země mělnická). Předmětná pasáž by měla vypadat (podle převažujících variant dochovaných rukopisů) asi následovně: „[...] accepit uxorem, nomine Ludmillam de gente sua, filiam scilicet comitis nomine Slawibory, de provincia Melnicensi [...]”. Podle *Diffundente* se tedy jednalo o Ludmilu z téhož lidu (rodu – dnes národa?) jako Bořivoj, pocházející ze země mělnické.

*chů,*¹³ takže lze vyslovit hypotézu o nepůvodní interpolaci, o informaci, která v Kristiánově či Kosmově autografu původně nefigurovala a k textu byla připsána až někdy po polovině 12. století, kdy už byl Mělník obecně známým sídlem tamější kapituly.¹⁴

Opakovaně jsme se také v minulosti vyjadřovali k tomu, že je pravděpodobně třeba variantu Kosmovu i *AGO* považovat za původní, neboť obsahem i formou poměrně přesně odpovídá obvyklým analytickým šablonám (Novotný 2013, s. 2988). O předpokladu, že byli autoři obou textů inspirováni starými domácími anály, ostatně netřeba pochybovat; historická věda s tímto názorem běžně pracuje (Trěštk 1966, s. 54).

Nejmladší z pramenů, *Kronika tř. Dalimila*, si ale také zaslouží výraznější komentář, protože přichází s označením hydronyma Pšovka, a to se nikde jinde neobjevuje. Kronika je kompilačním pramenem vreholného středověku, čímž je její výpovědní hodnota významně limitována. Ale přesto je třeba se zamyslet nad tím, odkud a co její autor čerpal. Na první pohled registrujeme Dalimilovu závislost na Kristiánovi či *Diffundente*, což nás nepřekvapí, ale níže bude třeba vysvětlit uvedení hydronyma Pšovka, protože je pravděpodobné, že bylo

¹³ V příslušné edici Kosmova textu čteme na konci odkazu e), jímž je variantně komentován výraz Pšov (*Pšov, Pson*): „qui nunc Mielnik dicitur ergantz im Rande C1^{bv} (Bretholz 1923, s. 34). Uvedený *Fürstenberský rukopis* je pak níže (III. Die Handschriften, s. LXXVIII) datován do 15. století. Ve starší edici *Kosmovy kroniky sledujeme totiž na konci poznámky č. 2: „2aa dokládá po straně, qui nunc Mielnik dicitur” (Emler 1874, s. 28)*. S ohledem na stáří rukopisu se lze domnívat, že mohl být připsán motivován dokonce až tř. Dalimilem.

¹⁴ Dobu realizace pozdního doplnku odvozujeme od skutečnosti, že je legenda *Diffundente sole*, v níž se zmínka o Mělníku také objevuje, považována za odvozeninu z *Kristiánovy legendy* sepsanou pravděpodobně až ve 13. století. Pakliže zachytí ještě Kosmas i *AGO* před polovinou 12. století informací o Pšovu bez dalšího vysvětlení a místního určení, musel se připsat do původní textové podoby dostat počínaje 2. polovinou 12. století. Rozhodně nelze souhlasit s konstrukcí, že si byl Kosmas jist Ludmiliným původem z Mělnicka nebo že z Kristiánova textu vycházel a dovětek o Mělníku klidně vypustil, neboť znal pravé souvislosti (srov. Tomásek, *Lzdný 2020*, s. 66–71).

v Dalimilově době (na počátku 14. století) známé a kronikář tohoto povědomí pohotovově využil k verifikaci informace o Mělníku = Pšovu. Současně si musíme všimnout významné disproporce, která se paradoxně vrací zpět ke staré analytické tradici – na rozdíl od *Fuit*, *Kristiána* a *Diffundente* v Dalimilově textu znovu figuruje *hrad*, nikoli země (*provincia*).

K vysvětlení drobných i zásadnějších disproporcí v primárních písemných pramenech i k uvedení Pšovky se na příslušném místě ještě vrátíme. Pozdní interpolace starších textů (Kristiánova i Kosmova) i mladší písemné prameny (slovanský *Prolog*, legenda *Diffundente*, tř. Dalimil) totiž vnesly minimálně od 13. století do problematiky Ludmilina původu takový chaos, že jsou jím historická a literární věda výrazně ovlivněny dodnes.

Archeologie

K zahraničnímu původu kněžny Ludmily se již vracet nebudeme; zamyslíme se raději nad možností, zda mohl Mělník v raném středověku odpovídat starobylému Pšovu (Pšovsku) – hradu, či regionu země. Pokud dnes chceme ztotožnit mělnickou exponovanou polohu s Pšovem starých českých análů (*castellum Psov*), je třeba mít nezpochybnitelnou jistotu, že již nejpozději v polovině 9. století stála v prostoru dnešního Mělníka fortifikace – uvažujeme ale o méně významném hrádku (*castellum*), nikoli hradu (*castrum*, *oppidum*, *civitas*, *civitas metropolis*) s významnou sídlní, vojenskou či správní funkcí.

Ve shodě s některými odborníky (Turek 1975, Bláhová 1986) se domníváme, že latinská terminologie raně středověkých sídel (a nejen sídel) hraje podstatnou roli v interpretaci literárních pramenů a vnáší více světla do rané české historie. Latinské termíny sice mohou být pouhými přepisovými předlohami (*loci communes*), ale nemusí se jednat o pravidlo. Za typický příklad opaku považujeme mnohokrát skloňovaného Kosmu, jehož latinská terminologie¹⁵ si zaslouží ob-

zvláštní pozornost. V případě Mělníka ale neřešíme, do jaké míry byl, či nebyl významným správním centrem; prozatím hledáme základní argumenty k prohlášení, zda mohl stát již v polovině 9. století a fungovat jako sídlo významného předáka Slavibora, Ludmilina otce.

K takovému prohlášení ale chybějí nezpochybnitelné důkazy, byť jsou některé odborníci patrně přesvědčeni o opaku (srov. Meduna 2003, s. 378; Profantová 2020, s. 32). Archeologové se pokoušejí a nadále budou pokoušet posunout raně středověké osídlení Mělníka hlouběji do 9. století, ale to zdaleka nestačí. Je třeba mít jistotu, že již v polovině 9. věku stálo na uvažovaném místě opevněné sídlo. S názorem P. Meduny,¹⁶ který se stavu na Mělníku systematicky věnuje řadu let, bohužel prozatím souhlasit nemůžeme a očekáváme, že další případné výzkumy vnesou do problematiky raného opevnění Mělníka více světla.

My prozatím nabízíme jinou cestu, variantu, která neodporuje písemným pramenům a je do určité míry akceptovatelná historicky (analýza dostupných písemných pramenů, archeologie) i lingvisticky (toponomastika). Uvažujeme o lokalitě, na níž a v jejímž blízkém

---

vládeu a dalších sociálních skupin, ale i regionů, oblastí, hradů atp. Jen letný pohled na Kosmou uváděné hrady Libušín, Drahůš a Dřevíč opatřené příslušnými pevnostními a polohovými atributy je toho jasným důkazem. Na potvrzení správnosti předpokladů o specifčnosti (tendenčnosti) využívání latinské terminologie v nejstarších českých literárních pramenech jsme pracovali se studenty bohemistiky v Plzni řadu let.

¹⁶ P. Meduna k Mělníku: „Na dohled seskupení hradů pražské kotliny stálo tedy téměř uprostřed pomyslné obilnice a ve strategické poloze na vodní cestě v 9. století hradě...“ (Meduna 2003, s. 378). Pouhá teze o 9. století není postačující. Historikové obecně jsou jednak silně motivováni zněním *Kristiánovy legendy* a *Kroniky tř. Dalimila*, takže se snaží prokázat starobylost mělnického opevnění, nebo připouštějí výrazné pochybnosti (srov. Profantová 1996; Meduna 2006, s. 18) – protože existenci mělnického hradě v polovině 9. století prozatím nelze ničím prokázat – a Pšov hledají v širším regionu Mělnicka, na lokalitách, u nichž je věrohodněji potvrzena existence opevnění ve starší fázi střední doby hradě (800–950). S hledání Pšova v okolí Mělníka (Bosyně, Hradsko, Přívory, Vepřek) – jak se níže pokusíme doložit – lze však jen stěží souhlasit.

okolí je doloženo kontinuální osídlení od doby kamenné po současnost, a logicky tedy i ve starší a střední době hradištní. Jedná se o obecně známou dominantu středního Pooohří, hradiště Rubín u Podbořan. Poloha je sice archeologicky také méně prozkoumána a její kulturní vrstvy byly v nedávné minulosti výrazně poškozeny, ale o tom, že na ní stálo ve starší i střední době hradištní opevněné sídlo s výraznou správní funkcí v regionu, se prakticky vůbec nepochybuje (srov. Bubeník 1995, 2006).

Rubín bývá někdy uváděn v souvislosti s Wogastisburgem (7. století) *Fredegarovy kroniky* nebo Canburgem (9. století) *Moissacké kroniky*, avšak bez průkazných argumentů. Podle našeho názoru by nám mělo více zajímat, že hradiště leží v takřka bezprostřední blízkosti obce Pšov, jejíž název „přežil“ – i přes výrazné německé osídlení oblasti – do současnosti. Dále bychom měli vnímat jeho pozvolna se vytrácující důležitost na počátku 10. století a také to, že je částečně doloženo osídlení jeho předpolí s kontinuitou od raného středověku po současnost, a to ve směru od hradiště k dnešní obci – předpolí hradiště, poloha u starého hřbitova, současná obec (Bubeník 1992, s. 228). V poslední řadě upozorňujeme na skutečnost, že bylo hradiště na vrchu Rubín během 10. století patrně zcela opuštěno a jeho centrální funkci nahradil nově budovaný přemyslovský Žatec.¹⁷

Toponomastika

Toponomastika řadí střední Čechy mezi nejstarší prostory země osídlené Slovany a region středního Pooohří považuje za „západní část nejstaršího sídelního území“ (Šmilauer 1960, s. 31). Roli výzkumu místních jmen bychom sice neměli přeceňovat, ovšem zcela se nevyhneme otázce, jak nahlížet na jména současných sídel ležících na ploše raně středověkých hradů nebo v jejich blízkosti a kde hledat motivace k jejich pojmenování.

¹⁷ Paralely z jiných oblastí naší země (Kouřim, Plzeň) svědčí o oblibě přemyslovských knížat zakládat nové opěrné a správní body na dohled od starých center, jejichž upadající význam a zánik symbolizoval nové pořádky.

Upozorníme na několik vybraných toponym, uváděných nejen Kosmou, ale i dalšími domácími písemnými prameny raného středověku. Připomínáme tím známé skutečnosti, že obec Tetín leží na ploše hradu stejného jména; že se nedaleko obcí Libušín, Vlastislav a Lštění skutečně rozkládaly hradištní fortifikace shodných jmen, že lze vysoko nad dřevěnským dvorem najít kdysi dobře opevněné hradiště, že města Kouřim, Stará Boleslav, Bílina i Plzeň převzala jména po svých sídelních předchůdcích.

Pokud bereme na vědomí výše uvedené příklady, nabízí se možnost uvažovat obdobně o hrádku Pšovu. Z pozice dnes osídlených obcí připadají v úvahu jen dvě lokality, a to Pšov mezi Žluticemi a Manětínem, nedaleko něhož se vypíná proslulá hora Vladař s rozsáhlým pravěkým opevněním, a námi již uváděný Pšov u Podbořan. Pro Pšov u Žlutic prozatím nehovoří prakticky žádné hmotné doklady, oblast patrně nehrála ve střední době hradištní významnou roli, zato Pšov u Podbořan stojí v jiném světle.

Nesmíme ale také zapomenout na další výše zmíněnou okolnost, a tou je výskyt hydronyma Pšovka přímo u středočeského Mělníka; jedná se o vodoteč protékající Kokořínským dolem směrem v Labi.

Pšovka je menší a poměrně nevýznamná říčka, takže úvahy, že se stala v raném středověku motivujícím prvkem pro pojmenování rozsáhlejší oblasti (*provincia Pšov*), či dokonce lidu usedlého v přílehlém regionu (*Psouane*), nedávají hlubší smysl (Třeštík 1997, s. 68), přestože si uvědomujeme, že bývají právě hydronyma považována za velmi stará. Pokud připustíme motivační roli Pšovky, museli bychom nabídnout jiné paralely z dalších regionů Čech, ale hlavně vysvětlit, proč uvádí Kosmas jiné pojmenovávací mechanismy (viz poznámka č. 2),¹⁸ proč Kristiánův text – ať již přijímeme teorii o pozdní extrapolaci, či nikoli – nic takového nenaznačuje a proč dnes na mapě marně

¹⁸ Důležitou okolnost k Mělníku uvádí A. Profous: „Podle onoho Pšova byla pojmenována také voda (potok) tekoucí pod Mělníkem Pšovka...“ (Profous 1951, s. 499), ve srovnání s Berounkou a Chrudimkou i s uvedením nejstarší zmínky o hydronymu: „1268 super rivulum dictum Pshowka (RB, II, 238)“. A. Profous také převzal bez zjevných rozpaků informaci z *Kristiánovy legendy* o Pšovu – Mělníku.

hledáme některé vodoteče ve středním Poohrí uváděné Kosmou v souvislosti s popisem oblastí osídlených Lučany.

Ani tř. Dalimil nenaznačuje nic podobného; uvedením hydronyma (potůčku!) se jen snaží podpořit zmínku *Kristiánovy legendy*, že je Mělnicko totožné s Pšovskem. Jeho informace však o stavu místa v 9. století nevyhovují, zato nás seznamuje s pravděpodobnou realitou počátku 14. století = opevněný Mělník a pod ním „potóček Pšovka...“ nic víc.

Zbývá ale ještě vysvětlit okolnost, proč se oba Pšovy (dnešní obce) objevují jen v severozápadních Čechách a říčka Pšovka na Mělnicku. Oba regiony země sice můžeme právem považovat za oblasti s nejstarším slovanským osídlením Čech, ale jsou od sebe poměrně vzdálené a porovnávané-li oblast kolem Pšova u Podbořan, o který přecházíme, a na Mělnicku směrem ke Kokořínskému dolu, jedná se o diametrálně odlišné scenérie. „Obilnici“ 9. století uváděné P. Medunou rozhodně lépe odpovídá oblast středního Poohrí než Mělnicka ve směru ke Mšenu, odkud přitéká Pšovka a kde je také historiky nezřídka hledán Pšov (lokalita Hradsko u Kaniny).

Domníváme se, že byla oblast středního Poohrí členěna v 9. století do blíže neurčitého počtu menších celků a nazývána *Lúka* = synonymum úrodné země, bohatých pastvin atp., jak uvádí Kosmas:

[...] quinta que in medio est, dicitur Luca, pulcherrima visu, et utilissima usu ac uberissima satis nec non habundantissima pratis, unde et nomen ipsa regio traxit, quia luca latine pratum dicitur. Et quoniam hec regio primum, longe antequam Satc urbs condita foret, est inhabitata hominibus, recte eius incole sunt a regione Luczane nuncupati (Bretholz 1923, s. 23¹⁹).

Patrně jedním z nejstarších a nejdůležitějších center v oblasti bylo hradíště Pšov (dnes vrch Rubín nad obcí Dolánky), jehož pojme-

¹⁹ „[...] pátá uprostřed, slove Lúka, překrásná na pohled a bohatá výnosem, velmi úrodná na osení a oplývající lukami, odkudž nabyla i svého jména. A poněvadž byla tato krajina nejdříve, dávno ještě před založením hradu Žatec, obydlena lidmi, právem se její obyvatelé nazývali po své krajině Lučané“ (Kosmas 1975, s. 26).

nování patrně souviselo s pěstováním obilnin (stov. Profous 1951, s. 498–499; Šmilauer 1970, s. 150).

Přítomnost ojedinelého hydronyma Pšovka na Mělnicku se poté jeví v poměrně neotřelém, novém světle. Vysvětlení je jednoduché, otočíme-li dodnes přijímané starší teorie komunikující existenci tzv. přesídleneckých osad.²⁰ Historikové i lingvisté totiž dosud mají s Pšovkem na Podbořansku fatální problém, protože se jeho poloha vymyká obvyklým pohledům na vývoj mocenských struktur země v 9. a 10. století; nabízejí tedy teorii ztotožňující obec Pšov s přesídleneckou osadou – k transferu obyvatel mělo dojít maximálně do 10. století, a to ze středočeského Mělnicka do středního Poohrí.

Ovšem vzhledem k argumentům, které byly výše prezentovány, nabízíme hypotézu, že mohla být realita právě opačná a že došlo po některém z dramatictějších konfliktů mezi vládci jednotlivých regionů Čech (patrně ještě v 9. století) ke koncentraci rozprchlého obyvatelstva v Poohrí – v nížinné poloze Drahůš – (viz Kosmas 1975, s. 31)²¹ a k jeho částečnému přesídlení do středních Čech,²² čímž byly rozvráceny dosavadní mocenské a sídelní struktury na straně po-

²⁰ V souvislosti s vesnicí Pšov u Podbořan bylo upozorňováno na „zavlečené pšovské zajatce“ (Turek 1953, s. 13), což akceptoval i J. Bubeník realizující archeologický výzkum na vrchu Rubín, který uvádí existenci hradíště ve střední době hradistní, jako „ústředí raně středověkého sídelního celku ve středním Poohrí“ (Bubeník 2006, s. 34). V podobných intencích uvažoval i J. Sláma se ztůžněním odvození toponym od „správních (kastelánských) hradů“ a s informací, že přesídlenecké osady „předešlým chybí na původní přemyslovské středočeské doměně“ (Sláma 1985, s. 337–338) Slámovo přesvědčení o chybějících přesídleneckých osadách v původní přemyslovské doměně si tedy nyní dovolujeme částečně korigovat.

²¹ O Kosmových informacích se nezdá pochybovat, ale domníváme se, že v mnoha případech neoprávněně. Kronikář znal velice dobře středočeské centrum i regiony země (uvedl různé dominanty) a je nanejvýš zřejmé, že řadu uváděných lokalit – v jeho době neexistujících či zejmén v rozvalinách – i osobně navštívil.

²² Přesídlené obyvatelstvo by podle naší teze přeneslo starou pšovskou tradici alespoň na pojmenování říčky vlévající se do Labe, ale již nebylo možné totéž realizovat u Mělnicka, protože v té době ještě nestál, nebo byl teprve budován, a označení

ražených. O možném zásahu zvenčí (Frankové, Moravané atp.) můžeme jen spekulovat, i když bychom se mohli částečně orientovat také na zahraniční písemné prameny zaznamenávající vojenskou výpravu proti českým Slovanům.

Epilog

Po složitém uvažování a dokazování zbývá ještě jednou vysvětlit námi předložený pracovní pojem *Kosmova kreativní náповěda*. Nelze se k němu stavět kategoricky, ale nesporně stojí za pozornost. Kronikář pracoval na počátku 12. století s různými písemnými i orálními prameny; a omezíme-li se nyní jen na pramennou podstatu jeho první knihy, je třeba především uvažovat o nejstarší české analistice, hagiografii a dále nelze opomíjet jím zmíněné *bájně podání starců* tradované z generace na generaci či interpretované přednášeči uměleckých epických látek.

Přirozeně nevíme, ze kterých dalších pramenů mohl vycházet, předpokládáme ale, že kromě literárních podkladů dobře znal české mocenské prostředí i stav země – na jeho dobu se nadstandardně orientoval nejen v dávném odkazu předků, nýbrž i v krajině. Můžeme sice připustit značnou míru Kosmovy fantazie i fabulačního talentu, ale budeme-li i nadále tvrdit (nemáme-li jiný argument), že si značnou část příběhů prostě jen vymyslel, musíme současně vysvětlit, kde například vzal legendista Kristián bezejmennou hadačku obdařenou nadprůměrnými schopnostmi, jež pojala za chotě Přemysla a předpověděla založení Prahy, o níž píše Kosmas jakožto o Libuši, a proč nacházíme řadu sídelních lokalit přesně tam, kam je kronikář situoval, atp.

Předpoklady, jakými postupy Kosmas finalizoval primární auto-graf kroniky, se sice dnes více méně pohybují (a vždycky budou) na bázi nedoložitelných spekulací, ale i tak přicházíme s teorií o *Kos-*

---

správního hradu starým toponymem nebylo žádoucí – podobně jako u Žatce. Přesídlené obyvatelstvo mohlo být využito právě ke stavbě nové fortifikace, nebylo-li prodáno do otroctví (srov. Novotný 2009, s. 9–26).

mově kreativní náповědě, která může souviset s motivem původu kněžny Ludmily. Úvahy o Ludmilině původu situovaném na hradiště Rubín u Podbořan lze podpořit alespoň nepřímými důkazy – literárními, lingvistickými i archeologickými, avšak názory na Kosmův reálný přístup ke komponování archetypu první knihy *Kroniky Čechů* je třeba považovat za navýsost hypotetické.

Do debaty o tom, proč byl příběh o tragickém konci bojovného Vlastislava vložen mezi data knižete Bořivoje I. a jeho manželky Ludmily, přestože autor kroniky jasně uvádí, že se vyprávěné události odehrály „dávno předtím“, je potřeba zahrnout několik možností. Kosmas mohl epizodu do celku vložit bezděčně, při kontinuální práci na výsledném textu, na jehož podkladech jistě pracoval řadu let. Mohl se ovšem také dopustit chronologické chyby, když zapomněl uvést Vlastislavův příběh dříve a svoje pochybení částečně napravit na místě, kde se již rozepisoval o Bořivojově osobě.

Připustíme-li však *Kosmovu kreativní náповědu*, byla epizoda ličící průběh lucké války vložena k Bořivojovým a Ludmiliným osudům z toho důvodu, aby autor naznačil vazbu mezi oblastí země ovládanou Lučany a Ludmiliným původem z hrádku Pšova (*castellum Pšov*), jehož skutečnou lokaci nestandardně směřujeme tímto příspěvkem právě do oblasti středního Poohří. Připustíme-li takovou možnost, je třeba přemýšlet o příčinách kronikářových rozhodnutí. Proč Kosmas postupoval s tak vysokou mírou rafinovanosti či obezřetností? Nebyl si jist lokací starobylého Pšova? Nebo naopak znal na počátku 12. věku – na rozdíl od Kristiána – pravou polohu zaniklého hradiště a nemohl o ní (z nám neznámých důvodů) psát přímo?

Literatura

Bláhová Emilie, Konzal Václav (eds.), 1976, *Staroslověnské legendy českého původu. Nejstarší kapitoly z dějin česko-ruských kulturních vztahů*. Praha: Vyšehrad.

Bláhová Marie, 1996, *Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu*. Praha: Univerzita Karlova.

- Bretholz Bertold (ed.), 1923, *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. In Monumenta Germaniae Historica, Nova series II*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, s. 1–241.
- Bubeník Josef, 1992, *Výzkum vrchu Rubín (Dolánky, obec Podbořany, okr. Louny) a jeho okolí v letech 1984–1989*. „Archeologické rozhledy“ 44, č. 2, s. 216–230.
- Bubeník Josef, 1995, *K opevnění vrchu Rubínu u Podbořan*. „Archeologické rozhledy“ 47, č. 1, s. 128–151.
- Bubeník Josef, 2006, *Hradiště Rubín u Podbořan v SZ Čechách v raném středověku*. „Studia mediaevalia Pragensia“, č. 7, s. 21–37.
- Dañhelka Jiří aj. (eds.), 1988, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (I)*. Praha: Academia.
- Emler Josef (ed.), 1874, *Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. In Fontes rerum Bohemicarum. Tom. II*. Praha: Museum Království českého, s. 1–198.
- Chaloupecký Václav (ed.), 1939, *Prameny X. století legendy Kristiánovy o svatém Václavu a svatě Ludmíle*. In *Svatováclavský sborník: na památku 1000. výročí smrti kněžky Václava Svatého. Díl II*. V Praze: Národní výbor pro oslavu svatováclavského tisíciletí.
- Chaloupecký Václav aj., 1942, *Na úsvitu křesťanství. Z naší literární tvorby doby románské v století IX–XIII*. Praha: Evropský literární klub.
- Karbusický Vladimír, 1995, *Báje, mýty, dějiny: Nejstarší české pověsti v kontextu evropské kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Kosmas, 1975, *Kosmova kronika česká*, eds. Zdeněk Fiala, Marie Bláhová, 6. vydání. Praha: Svoboda.
- Ludvíkovský Jaroslav (ed.), 1978, *Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a jeho báby svatě Ludmíly*. Praha: Vyšehrad.
- Meduna Petr, 2003, *Nejstarší raně středověké opevnění v areálu Mělníka*. „Archeologické rozhledy“ 55, č. 2, s. 378–385.
- Meduna Petr, 2006, *Ludmila z kraje slovanského*. In: *Nomine Liudmilam: sborník prací k poctě svatě Ludmíly*. Mělník: Město Mělník, s. 14–22.
- Novotný Jiří, 2009, *Motivy zotročování v nejstarší české literatuře*. In *Moje oči musely vidět... Téma a motivy násilí v české a slovenské literatuře*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 9–26.
- Novotný Jiří, 2013, *Comex, dux, princeps*. In *Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Mezinárodní Masarykova konference pro doktorandy a mladé vědecké pracovníky IV/2013*. Hradec Králové: Magnanimitas, s. 2984–2989.
- Profantová Nad'a, 1996, *Kněžna Ludmila. Vládkyně a světe, zakladatelka dynastie*. Praha: Epoque.
- Profantová Nad'a, 2006, *Život kněžny Ludmíly, drama na přelomu epoch*. In *Nomine Liudmilam: sborník prací k poctě svatě Ludmíly*. Mělník: Město Mělník, s. 23–33.
- Profous Antonín, 1951, *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl III. M–Ř*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Sláma Jiří, 1985, *K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu*. „Archeologické rozhledy“ 37, č. 3, s. 334–342.
- Šmíla er Vladimír, 1960, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Šmíla er Vladimír, 1970, *Příručka slovenské toponomastiky*. Praha: Academia.
- Tomášek Jan, 2020, *Ludmila ze země Srbů*. In: *Ludmila: kněžna a světe*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 75–87.
- Tomášek Jan, Izdný Jakub, 2020, *De provincia Melnicensi. In Ludmila: kněžna a světe*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 59–74.
- Třeštík Dušan, 1966, *Kosmas. Studie s výběrem z Kosmovy Kroniky*. Praha: Svobodné slovo.
- Třeštík Dušan, 1997, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Turek Rudolf, 1953, *Kmenová území v Čechách*. „Časopis Národního musea“ 121, s. 3–46.
- Turek Rudolf, 1975, *Česká hradiska u Kristiána*. In: *Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvíkovský octogenario oblata*. Brno: Universita J. E. Purkyně, s. 139–149.